

ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

**ШЕВЧЕНКО Дмитро Анатолійович - кандидат юридичних наук,
докторант Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID (<http://orcid.org/>): 0000-0002-7891-3331**

Наукова стаття присвячена правому регулюванню шлюбно-сімейних відносин. Це необхідно для регулювання життєдіяльності суспільства в цілому і окремих його суб'єктів. Якщо в стародавньому світі норм і правил була невелика кількість, то в даний час з них складаються правові системи держав. Держава за допомогою права упорядковує різні сфери життя суспільства.

Доведено, що соціальні зв'язки людей, врегульовані нормами права, є правовідносинами. Залежно від специфіки відносин в суспільстві, правовідносини регулюються різними галузями права, зокрема регулюванню шлюбно-сімейних правовідносин присвячено сімейне право. Водночас варто зауважити, що не всі відносини між суб'єктами є правовідносинами, адже через свої особливості багато з них в принципі не можуть регулюватися правом, особливо це характерно для сімейних відносин. Шлюбно-сімейні правовідносини становлять лише частину відносин, що виникають у сім'ї. Деякі сімейні відносини завжди є правовідносинами, а інші можуть бути правовідносинами або фактичними відносинами.

Ключові слова: шлюб, шлюбні правовідносини, сім'я, сімейні правовідносини, шлюбно-сімейні відносини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання вказаної проблематики свідчить про те, що правове регулювання шлюбно-сімейних відносин не знайшло належного висвітлення у науковій літературі. Ті чи інші питання відображені

в роботах: І. Афанасьєва, М. Владимирсько-Буданова, В. Графського, О. Євтушенка, І. Лимана, Г. Ліпак, В. Озель, І. Петренка, Н. Пилипенка, А. Нечаєвої, Я. Новохатської, А. Шевченка, М. Цатурова та ін. Тому вивчення правового регулювання шлюбно-сімейних відносин є надзвичайно актуальним і потребує ґрунтовного розгляду.

Метою статті є висвітлення проблеми правового регулювання шлюбно-сімейних відносин, а також зробити ретроспективний аналіз.

Викладання основного матеріалу дослідження

У будь-якому людському суспільстві та у будь-які часи громадяни постійно взаємодіють один з одним, в результаті між ними виникає таке поняття як відносини. Вони виникають з найрізноманітніших причин і переслідують досягнення різних результатів, які поділяються на види, в залежності від характеру взаємодії. Причому окремі соціальні зв'язки суб'єктів виникають не хаотично, а підкоряючись певним нормам і правилам. Це необхідно для регулювання життєдіяльності суспільства в цілому і окремих його суб'єктів. Якщо в стародавньому світі норм і правил була невелика кількість, то в даний час з них складаються правові системи держав. Держава за допомогою права упорядковує різні сфери життя суспільства. Соціальні зв'язки людей, врегульовані нормами права, є правовідносинами. Залежно від специфіки

відносин в суспільстві, правовідносини регулюються різними галузями права. Так, регулюванню шлюбно-сімейних правовідносин присвячено сімейне право [1, с. 99-107]. Деякі норми містяться також і в інших галузях права: конституційному, цивільному, кримінальному та ін. Наприклад, у відповідності до ст.7. п.9 «Сімейного кодексу України» від 10.01.2002 р. визначено, що сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Причому, важливо зауважити, що діюче сімейне законодавство у ст. 11 «Сімейного кодексу України» закріплює, що при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам законів та моральним засадам суспільства [2]. Аналогічним чином закріплено можливість застосування норм цивільного законодавства.

Якщо суспільні відносини регулюються шлюбно-сімейними нормами, то вони набувають форму сімейних правовідносин. У сімейних відносинах знаходиться одна з найважливіших сторін життя людини. У той же час і сім'я впливає на життя суспільства, так як відіграє вирішальну роль в продовженні людського роду, у вихованні дітей, в становленні особистості. Як справедливо зауважує Афанасьєва І. В. поступальний розвиток суспільства неможливий без міцних, стабільних сімейних відносин, які, в свою чергу, залежать від стабільності суспільства, від соціальної політики держави по відношенню до сім'ї, від таких політичних, економічних, культурних, освітніх та інших умов, які дозволили б сім'ї виконувати її основні функції в повному обсязі [3, с. 27].

Водночас варто зауважити, що не всі відносини між суб'єктами є правовідносинами, адже через свої особливості багато з них в принципі не можуть регулюватися правом, особливо це характерно для розглянутих сімейних відносин. Шлюбно-сімейні правовідносини становлять лише частину відносин, що виникають у сім'ї. Деякі сімейні відносини завжди є правовідносинами, а інші можуть бути правовідносинами або фактичними від-

носинами. Фактичні сімейні стосунки, не оформлені належним чином, як правило, не породжують юридичних наслідків. Наприклад, навіть тривалі фактичні шлюбні відносини не породжують в учасників юридично захищених подружніх прав і обов'язків.

Вступаючи в шлюб, люди вступають у шлюбні відносини, частиною яких є шлюбні правовідносини, тобто відносини, що випливають з факту перебування в шлюбі і врегульовані нормами права, але окрім них в шлюбні відносини входять і особисті відносини, які не можуть бути врегульовані нормами права в силу притаманних їм особливостей. Вони є основними для шлюбу. Їх основу регулюють норми моралі і моральності. Як пише Графський В. право і мораль постають в історії соціального спілкування двома традиційними комплексами правил і вимог, що підтримують певний лад і ритм спілкування і містять орієнтири в різних варіантах добропорядного і законослухняного аспекту поведінки [4, с. 114]. Але індивідуальні особисті відносини, що складаються в кожному шлюбі між подружжям, не можуть бути врегульовані ніякими нормами, в силу своїх особливостей і залежно від багатьох життєвих факторів. Зокрема, про такі обставини, вже у ХІХ столітті дискутував Победоносцев К., який вказував, що серед сімейства взаємні відносини членів представляються по суті своїй природними, моральними, але не юридичними відносинами. У них містяться і права та обов'язки, а й ті й інші - не в юридичному змісті, а у моральній свідомості ховаються під покровом сімейного життя [5, с. 4].

З плином часу суттєво змінилося шлюбно-сімейне законодавство. Чинне законодавство імперативно регулює досить невелику кількість правовідносин, в основному, тих, які за матеріальним змістом потребують допомоги подружжя. Всі інші норми диспозитивні та дозволяють подружжю самим встановлювати регулювання своїх відносин за допомогою шлюбного договору та інших угод. Правове регулювання сімейних відносин спрямоване насамперед на охорону прав та інтересів членів сім'ї, на формування між ними відносин, побудованих на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і відповідальності один перед одним, на створення в роди-

ні необхідних умов для виховання дітей, на зміцнення сім'ї.

У правових актах держава намагається не втручатися в суто особисті відносини громадян, обмежуючись встановленням таких обов'язкових правил, які необхідні для зміцнення сім'ї, для здійснення і захисту прав і законних інтересів її членів. Метою сімейного законодавства є встановлення правових умов, максимально сприятливих в існуючій соціально-економічній ситуації для зміцнення сім'ї. При цьому необхідно прагнути до встановлення в родині таких відносин, при яких знайшли б своє повне задоволення інтереси особистості і були створені необхідні умови, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток кожного члена сім'ї, виховання дітей.

Шлюбно-сімейні правовідносини являють собою соціальні зв'язки суб'єктів, врегульовані сімейним правом. Виникненню сімейних правовідносин передують видання норм, що регулюють дані суспільні відносини (нормативні передумови); наділення суб'єктів правоздатністю, що дозволяє їм бути носіями прав і обов'язків, передбачених у правових нормах (правосуб'єктності передумови); наявність відповідних юридичних фактів, з якими норми пов'язують виникнення даних правовідносин (юридико-фактичні передумови). Шлюбно-сімейні правовідносини виникають на основі юридичних фактів. Юридичні факти - це передбачені в законі обставини, що є підставою для виникнення, зміни і припинення конкретних правовідносин. Юридичні факти поділяються на події і дії. Подія відбувається сама собою і не залежить від волі людини та може бути короткочасною або триваючою. Дія породжує певні правові наслідки, передбачені сімейним законодавством, і залежить від людини, яка здійснює своє право на цю дію. Підставою виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин може бути не один юридичний факт, а їх сукупність.

Сімейні правовідносини виникають в основному з подій, які породжують правові наслідки незалежно від волі людини, тому зміст таких сімейних правовідносин також формується в основному не з волі його учасників, а в силу вказівок закону. Учасники

таких правовідносин зазвичай не можуть по своїй волі змінити їх зміст. Однак, частина сімейних правовідносин виникає з дій по волі їх учасників та їх суб'єкти, добровільно приймаючи на себе права та обов'язки, можуть своєю угодою змінити їх зміст. Так, для виникнення шлюбних правовідносин необхідно в установленому законом порядку укласти шлюб, тобто зареєструвати його в органах реєстрації актів цивільного стану. При цьому в даний час допускаються шлюби тільки між особами різної статі при їх вільній згоді і досягненні ними шлюбного віку. Крім того, необхідно відсутність перешкод до укладення шлюбу, передбачених діючим законодавством України.

Зміст шлюбно-сімейних правовідносин становлять суб'єктивні права і обов'язки його учасників (суб'єктів). Суб'єктивними права і обов'язки є в силу того, що вони належать конкретним особам. Суб'єктами сімейних правовідносин є ті особи, що беруть в них участь, тобто фізичні особи. Суб'єктами сімейних правовідносин є чоловік і жінка та інші члени сім'ї. Зазвичай це діти подружжя, а також їх батьки. Але можливі сім'ї і з іншим складом родичів. Учасників сім'ї пов'язують права і обов'язки, встановлені державою. Праву одного суб'єкта відповідає обов'язок іншого суб'єкта. Зазвичай кожен член сім'ї є одночасно носієм як прав, так і обов'язків, оскільки права одного забезпечуються виконанням обов'язків іншим. Велика частина сімейних правовідносин виникає між двома суб'єктами (між подружжям, між одним батьком і дитиною). У деяких з них пов'язані між собою три суб'єкти: батьки і їх дитина.

Об'єктами шлюбно-сімейних правовідносин є дії і майно. Дії можуть бути позитивними і в формі утримання. Вони є об'єктами у всіх немайнових правовідносинах і у майнових правовідносинах (аліментних зобов'язаннях). В об'єкт зазвичай входять тільки можливі дії уповноваженої особи, але можливо поєднання з діями іншої особи. Речі є об'єктами в шлюбно-сімейних правовідносинах, що виникають з приводу належного суб'єктам майна. Об'єктом сімейних правовідносин не може бути людина.

Сімейне законодавство, як чинне, так і досліджуваного періоду, не приводить визна-

чень сімейної правоздатності та дієздатності, але враховуючи, що діюче сімейне законодавство допускає застосування норм цивільного права та й прямо вказує на можливість застосування аналогії, то цілком очевидно, що дані поняття можна визначити відповідно до цивільного законодавства. Однак, враховуючи певні концептуальні особливості притаманні саме сімейним відносинам, треба зробити певні застереження. Відразу ж необхідно відзначити, що наявність, відсутність або обмеження цивільної дієздатності має істотний вплив на здатність суб'єкта брати участь в сімейних правовідносинах. Наприклад, М. В. Антокольська вважає навіть, що сімейна і цивільна дієздатність тотожні і не мають відмінностей і особливостей, доводячи, що зв'язок зазначених правових явищ в сімейному та цивільному праві настільки тісний, що можна говорити про єдине поняття правоздатності та дієздатності в цивільному і сімейному праві [6, с. 85-86].

Сімейну правоздатність можна визначити як здатність мати майнові та особисті немайнові права і обов'язки. Сімейна правоздатність виникає у громадян вже в момент їх народження, зберігається протягом усього життя і припиняється тільки їх смертю. Зміст сімейної правоздатності складають ті права і обов'язки, якими громадяни можуть володіти в сфері сімейних відносин. Правоздатність є абстрактною передумовою правоволодіння і в її зміст не входять вже виниклі конкретні суб'єктивні права і обов'язки. У відповідності до правоздатності людина має право на вступ до шлюбу, на виховання своїх дітей тощо, хоча правоздатність виникає з моменту народження, проте для реалізації всіх сімейних прав наявності правоздатності недостатньо. Для того, щоб реально користуватися деякими сімейними правами, необхідно досягти певного віку, наприклад, для вступу у шлюб. Законодавство допускає в деяких випадках й обмеження сімейної правоздатності, зокрема при позбавленні громадянина батьківських прав він не може стати опікуном або усиновлювачем.

Для реалізації своїх прав і належного виконання обов'язків необхідно володіти сімейної дієздатністю. Сімейна дієздатність - це здатність своїми діями набувати і здій-

снювати сімейні права, створювати для себе сімейні обов'язки і виконувати їх, відтак не мають сімейної дієздатності малолітні, а також особи, визнані недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства.

Натомість, особливістю сімейних правовідносин є те, що наявність дієздатності не завжди необхідно для участі в них. У деяких сімейних правовідносинах виступають недієздатні громадяни (з точки зору цивільного права), наприклад, з приводу реалізації неповнолітньою дитиною своїх прав. В інших сімейних правовідносинах хоча сторона і може бути недієздатною, але для правильного здійснення цих відносин, недієздатна сторона повинна мати представника, наприклад, при виплаті аліментних платежів батьком неповнолітньої дитини, але коли сімейні правовідносини виникають на основі сукупності юридичних фактів, одним з яких є акт волі особи, що стає учасником даного правовідносини, потрібна наявність у нього дієздатності.

Деякі автори вважають, що значення дієздатності в сімейному праві не є важливою обставиною. Так, Нечаєва А. М. вважає, що більш показовим для участі в сімейних правовідносинах є вік суб'єкта, а що стосується дієздатності (здатності своїми діями набувати, здійснювати права, створювати для себе обов'язки і виконувати їх), то в сфері регулювання сімейних відносин вони не мають самостійного значення. Набагато більш помітну роль в регулюванні сімейних відносин відіграє вік суб'єкта, особливо якщо останній не досяг повноліття [7, с. 11].

При обмеженні людини у цивільній дієздатності відбувається одночасне обмеження і у сімейній дієздатності, адже особа не може стати опікуном або усиновлювачем, а при позбавленні цивільної дієздатності - обмеження сімейної - особа не зможе самостійно укласти шлюбний договір, стати прийомним батьком тощо. Суб'єктивним правом учасника шлюбно-сімейних правовідносин є міра дозволеної поведінки суб'єкта відносини, тобто набір правових можливостей (правомочностей), наданих сімейним законодавством учаснику шлюбно-сімейних правовідносин. Здійснюючи своє суб'єктивне право своїми діями, суб'єкти шлюбно-сімейних правовідносин за-

довольняють свої особисті і майнові інтереси. Складовими частинами суб'єктивного права є три види правочинів: правомочності вимоги, правомочності на власні дії та правомочності на захист. Правомочність вимоги - це юридична можливість вимагати від іншого учасника шлюбно-сімейних правовідносин вчинити певні дії або ж, навпаки, утриматися від виконання будь-яких дій. Правомочність означає правову можливість для учасника шлюбно-сімейних правовідносин самостійно вчиняти дії, що тягнуть за собою юридично значимі наслідки, в той час, як правомочність на захист виражається в можливості вдатися за допомогою до держави при порушенні суб'єктивного права учасника шлюбно-сімейного правовідносини.

Суб'єктивним обов'язком учасника шлюбно-сімейних правовідносин є міра його дозволеної поведінки, що виражається в поведінці зобов'язаного учасника сімейних правовідносин: він повинен зробити будь-які дії або утриматися від них. Виконання обов'язку також не повинно порушувати права, свободи і законні інтереси інших членів сім'ї та інших громадян. Більшість сімейно-правових обов'язків прямо закріплені чинним сімейним законодавством і виникають з появою відповідного юридичного факту. Крім прямо закріплених законодавством обов'язків, учасники шлюбно-сімейних правовідносин можуть добровільно приймати на себе й інші обов'язки за угодою між собою, яка має бути укладена у формі шлюбного договору тощо.

Сімейні правовідносини складають частину суспільних правовідносин, відтак їх регулюванню присвячені норми сімейного права. Багато авторів намагалися визначити, якими саме відмінними рисами суспільних відносин вони характеризуються, адже без визначення цих особливостей, властивих тільки сімейних правовідносин, унеможлиблюється процес їх сутнісного розуміння. Відтак, з точки зору ретроспективного аналізу, слід виокремити науковий доробок Загоровського І. А. «Курс сімейного права», який вважав, що сімейні відносини схожі з іншими майновими відносинами цивільного права, однак сімейним відносинам притаманні значні відмінності, наприклад в основі цивільних відносин лежать господарські потреби, в основі сімейних - по-

треби фізичної природи і морального почуття. Майнові права полягають в пануванні над річчю, сімейні права ставлять в певну особисту залежність одного члена сім'ї від іншого і створюють певне положення для них. Майнові відносини легко виміряти, а у сімейних відносинах це не досить просто. Зміст майнових відносин вільно визначається сторонами, зміст сімейних відносин зазвичай визначається самою природою, веління якої право тільки освячує [6, с. 15-16].

У «Курсі цивільного права» К. П. Победоносцева відзначені наступні властивості сімейних відносин, зокрема вказано, що ці відносини, по суті своїй, особисті і тому не передавані ... це відносини цільні ... вони постійні, безстрокові. Хоча це - відносини між окремими, приватними особами, але зберігають назавжди громадський характер [5, с. 2]. Слід зазначити, що в зв'язку з істотною зміною норм права, дані положення практично не застосовні до існуючих в даний час сімейних правовідносин. В даний час в основі сімейних правовідносин також можуть лежати господарські потреби, або, у всякому разі, вони можуть мати значний вплив на виникнення сімейних правовідносин. Хоча сімейні правовідносини і створюють певне положення (статус) для осіб, які беруть у них участь, говорити про залежність одного учасника від іншого годі й говорити. В даний час проголошується принцип рівності і рівноправності учасників сімейних правовідносин. Вимірювання майнових відносин в сім'ї також в даний час досить прості: про це свідчать норми права, присвячені шлюбному договору, порядку поділу майна. Ці ж норми дозволяють учасникам на договірній основі будувати свої взаємини. Що ж стосується виникнення і припинення сімейних правовідносин, то ця ознака також є непридатною в даний час.

В радянський період питання про особливості сімейних відносин детально розглядав В. А. Рясенцев, який вважав, що сімейним відносинам притаманні такі специфічні риси: суб'єктами сімейних відносин можуть бути тільки громадяни; для сімейних правовідносин характерні їх стійкість, сталість, сувора індивідуалізація учасників, їх незамінність у даному відношенні іншими особами; за своїм основним змістом ці відносини є особистими

та являють собою суспільну форму відносин подружжя по відтворенню людського життя, вихованню дітей, надання членами сім'ї один одному взаємодопомоги і підтримки.

В той же час, родинні зв'язки включають в себе і майновий елемент, однак майнові відносини в родині є похідними від особистих відносин, так як виникають лише при наявності останніх і обслуговують їх. Майнові відносини, що регулюються цивільним правом, висловлюють по своїй суті майнову відокремленість їх учасників (відносини власності), їх майново-розпорядчу самостійність, еквівалентність зв'язків (товарно-грошові відносини). Навпаки, майнові зв'язки в сім'ї - це відносини спільності майна подружжя, відносини безеквівалентної матеріальної допомоги та підтримки нужденних членів сім'ї.

Окрім того, норми сімейного права носять імперативний характер, а також виникають зі специфічних юридичних фактів, зазначених в законі, а не з угод і односторонніх волевиявлень суб'єктів сімейного права. Угоди лише в деяких випадках можуть разом з іншими фактами входити в складний склад юридичних фактів, на підставі яких виникають сімейні відносини. Також науковець доводив, що сімейному праву притаманні і свої власні санкції, адже майнові санкції, такі, як стягнення збитків і неустойки, в сфері є неприпустимими [8, с. 10].

Висновки

Проаналізувавши ці погляди, слід зазначити, що при зміні законодавства деякі з цих положень втратили сенс. По-перше, в даний час сімейні правовідносини вже не можна назвати стійкими і постійними, особливо шлюбно-сімейні відносини. Але це пов'язано не із законодавством, а скоріше зі змінами в суспільній свідомості і змінами норм моралі і моральності. По-друге, з прийняттям нового законодавства, що допускають шлюбний договір, не можна беззастережно стверджувати про існування в родині спільності подружнього майна. По-третє, норми сімейного права багато в чому втратили свою імперативність і практично всі вони мають диспозитивний характер, у зв'язку з чим стають юридично-дійсними угоди учасників, що стосуються встановлення сімейних правовідносин.

Література

1. Нечаева А. Семья как самостоятельный объект правовой охраны// Государство и право. –1996. – №12.
2. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40.
3. Афанасьева И. Условия стабильности семейно-брачных отношений. Нотариус. – 2002. – №3.
4. Графский В. Право и мораль в истории: проблемы ценностного подхода. Государство и право. –1998. –№8.
5. Победоносцев К. Курс гражданского права. – Т.2. – М., 2003.
6. Антокольская М. Семейное право. – М., 1999 .
7. Нечаева А. Семейное право. – М., 1999 .
8. Советское семейное право. Под. ред. В. Рясенцева. – М., 1982 .

IN RELATION TO LEGAL ADJUSTING of MARRIAGE-DOMESTIC RELATIONS : RETROSPECTIVE ANALYSIS

The scientific article is devoted to the legal regulation of marriage-family relations. This is necessary to regulate the life of society as a whole and individual subjects. If in the ancient world the norms and rules were a small number, then currently there are legal systems of states. The state with the help of the right to arrange different spheres of life of society.

It is proved that social ties of people settled by law are legal relations. Depending on the specifics of relations in society, legal relations are regulated by various branches of law, in particular, the regulation of marriage-family legal relations is devoted to the family law. At the same time, it should be noted that not all relations between the subjects are legal relations, because through its features, many of them can not be regulated in principle, especially it is characteristic of family relations. Marriage-family relationships are only part of relations that arise in the family. Some family relationships are always legal relationships, while others may be legal relationships or actual relationships.

Keywords: marriage, marriage legal relationship, family, family legal relationship, matrimonial relations.